

más-más hatást vált ki a nézőből, tehát ha magas színvonalon, direktebben és baráti, kortárs környezetben találkoznak a színházi nyelvvel, melynek elsajátítása ugyanilyen folyamatos, könnyed és vidám lesz, akkor a színházba járás nem ritka ünnep és különleges esemény a számukra, hanem mindennapjaik természetes és izgalmas részévé válik.

JEGYZET

- (1) A következőkben, lévén a Merlin bérletes előadásai elsősorban prózai darabok, csak a prózai színházakban tapasztaltakról lesz szó.
- (2) Vö. Kiss Gabriella: Amit nekünk is tanulni kell. Iskolakultúra, 1995. 5. sz. 45-53 p.
- (3) Magyar Színházművészeti Lexikon. Dráma-szócikk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- (4) Bizonyos alternatív színházak, előadások létezéséről sem a Pesti Műsorból, sem más médián keresztül nem lehet tudomást szereni, így a nagyközönség számára ezek megismerhetetlenek maradtak.
- (5) A színházi műalkotás egyszeri és megismételhetetlen. Az itt leírtak a saját osztályom bérletes előadásainak alkalmával szerzett tapasztalatokon, illetve kollégáim élménybeszámolóin alapulnak, így nincs kizárva, hogy mások, más előadásokon, más közönséggel másként élhettek meg az itt tárgyalt folyamatot.
- (6) Vö. Bécsy Tamás: A színháték ontológiájáról. Kézirat.

KISS GABRIELLA

„Jelbeszéd az életünk”

A szimbolizáció története és kutatásának módszerei

Mi is a szimbólum? A szimbólum mindig valami és még valami: az, ami túlmutat önmagán, ami többletjelentést hordoz. Ez a többletjelentés szólhat nagyobb vagy kisebb közösséghez, megőrizheti eredeti tartalmát, átalakulhat vagy esetleg teljesen kiüresedhet. Egy szimbólum élete akkor kezdődik, amikor ez a többletjelentés létrejön, és addig tart, amíg van valaki aki ezt a jelentést megfejti (dekódolja).

A szimbólumok az emberi életet meghatározó, a társadalmi lét kikerülhetetlen, szükségszerű tartozékai. Szimbólumokat használ és teremt a művészet, a vallás, a politika, a mindennapi élet legtöbb területe. A tudományok közül többek között a filozófia, az antropológia, a pszichológia, a szociológia, az irodalomtudomány és a nyelvészet foglalkozik velük, bár mindegyikük más-más szempontrendszer szerint közelít hozzájuk. A „Jelbeszéd az életünk” című könyv szerkesztői éppen ezt a sokféleséget, sokszínűséget igyekeztek megragadni annak reményében, hogy a szimbolizációkutatás különböző területein született eredmények nem maradnak egymástól elszigetelvek, és a kutatók között létrejöhet valamiféle közös nevező, mert „Ha csak külön tudnánk beszélni a képzőművészeti szimbólumokról, zenei szimbólumokról, politikai szimbólumokról... vagy ha csak a szimbólum-létrehozásról, szimbólumbefogadásról, jelelemekről tudnánk valamiket állítani – de a szimbólumról semmit, akkor elvesztenénk a fogódzót az egyes konkrét szimbólumok kezeléséhez is, hiszen minden konkrét szimbólum egyúttal a szimbólum is.” Ennek célkitűzésnek az igazi megvalósulását az jelenti, ha a társadalomtudományok bizonyos műhelyei együttműködnek valamely konkrét kérdésben vagy kutatásban. Míg a könyv első része a szimbólumkutatás irányzatainak bemutatására helyezi a hangsúlyt, addig a negyedik részben tanúi lehetünk, hogy egy-egy szimbólum körüljárásakor miként illeszthetők egymáshoz a különböző tudományágak megközelítési módozatai.

A kötet első és negyedik része között két tömböt találunk: az egyik olyan szerzőkkel foglalkozik, akik szemléleti fordulatot vagy termékenynek bizonyult új megközelítésmódot hoztak a szimbólumkutatásba, a másik a szimbolizáció történetéből mutat be néhány részletet.

Ahhoz, hogy a társadalmi életben megtaláljuk a helyünket és jól tájékozódjunk, valamint társadalmi kapcsolatainkat a nyitottság és a tolerancia jellemezze, a szimbólumhasználat tudatossága szükségeltetik. Mindez indokoltá tenné, hogy az iskolai oktatás részévé váljon a jelképekkel való foglalkozás. A reklámok és a politika szimbólumcsinálóinak való kiszolgáltatottság csökkentése mellett sürgető feladat lenne a nemzeti, etnikai, vallási jelképek megismerése. Ezek értelmezése és elemzése elősegítené a megértésüket. Így talán csökkenne a „másik” szimbólumai iránti értetlenség.

A kötetben szereplő tanulmányok aszerint csoportosíthatók, hogy a szimbólumok genezisével, működésével vagy rendszerezésével foglalkoznak-e. A szimbólumok kialakulásával kapcsolatban különböző elméletek születtek. Zoológiai gyökerű *Csányi Vilmos* írása, mely az állati együttműködéstől jut el az ember specifikus jelhasználati módjához. Csányi a folyamat fontos állomásaként kezeli a nyelv előtti imitáció, a rítusok megjelenését, mert ezek segítettek valamely csoport működése során szerzett tapasztalatok átadásában a következő nemzedékeknek. Az emberi gondolkodás a jelképek megjelenésével válik nyitottá, társas aktussá.

Jankovics Marcell is foglalkozik az állati múltnak a beszéd kialakulásában betöltött szerepével. A természeti befolyást ő a nyelvi szimbolikában próálja tetten érni. Egész kis szótárt állított össze annak illusztrálására, hogy az ember legfontosabb fogalmai között különösen nagy számú az olyan szó, melyek tudatosan (totemizmus) vagy tudattalanul állatok által is kiadott gége- vagy réshangokból (g, h, k, kh, q, r, s, sz, z...) formálódtak. Ilyenek például az istenekkel (Krisztus, Gaia, Hermész) és jeleikkel (kereszt, glória, hold), szent vagy tiltott helyekkel (Kirche, sekrestye, kripta), a halállal, a pokollal és az alvilággal (kriptó, corpus, hulla), a térrel (horizont) és a ciklikus idővel (khronosz), a teremtéssel (creatio), az erőszakkal, a bűnnel, betegséggel (horror, harc, kolera) és a szépséggel (harmónia, khárisz, krászivüj) kapcsolatos szavak.

Pléh Csaba tanulmánya pszichológiai szempontból vizsgálja a nyelvi szimbólum megjelenését. Az általa ismertetett elméletek közül az egyik azt hangsúlyozza, hogy a gyerek fejlődésében a kezdeti hasonlóságon alapuló ikonikus jelhasználatot felváltják az indexikus elemek, majd a természetes nyelv szimbólumai. *Piaget* szerint a természetes nyelv akkor válik a szimbolikus funkció megjelenítőjévé, amikor eltávolodik az eredeti meghatározottságoktól, mikor képes leválni a szituációról s önmagában manipulálhatóan képviselni azt. A pszichoanalízis szempontjából a szimbolizmus egyéni folyamat, mely a dolgok különleges egyedi jelentéssel való feltöltődésében (Freud) érhető tetten. A jungi archetípusok ezzel szemben nem az egyéni életből nyert szerzemények, hanem a genetikusan öröklött agyi struktúrák képződményei, a kollektív tudattalan szimbólumai. *Mérei Ferenc* utalás-felfogásában a jel (index) személyes és többletjelentésű szimbólummá válik, ha mozgósítja fejünkben másokkal közös élményeinket. A szimbólumalkotásban itt tevődik át a hangsúly az egyénről a közösségre, a csoportra.

A csoport valódi életének kezdete összekapcsolódik szimbólumrendszerének létrehozásával. A kötet negyedik részében *Etnikai tudat – nemzettudat* cím alatt több tanulmány foglalkozik ezzel a kérdéssel. *Hoppál Mihály* írása egy amerikai magyar közösség szimbólumteremtéséről szól. „Little Budapesten” az etnikus hovatartozás kifejezésére a múlt, a hagyományok meghatározott részletei szolgálnak. Az etnikus jelkép utal a magyar jellegre, de végső soron már autentikusnak sem kell lennie. (Ilyen például a soha sehol nem volt magyar viselet, a nemzeti trikolor különböző tárgyakon...)

A vallási szimbólumok legősibbjeinek archetipikus magja van. Az egyiptomi vallási jelképrendszer középpontjában a hegymotívum állt, de a szent hegy időben s térben az egyiptomi példától függetlenül bukkan fel a különböző vallásokban. „A Csúcs tisztelete tölélte a nagy vallási váltást, a kereszténység diadalát.” – írja tanulmányában *Kákosy László*. A győztes új vallás a letűnt hitvilág jelképeinek átértékelésével, átszínezésével, és új szimbólumok teremtésével hozza létre szimbólumrendszerét.

A szimbólumalkotás egyik legfontosabb területe a művészet.

Újvári Edit írása szerint a 19. századig a szimbólumok alávetettek a hit- és eszmérendszereknek, és csak a 19-20. században nyílik meg a lehetőség az egyéni szimbólumteremtésre: „A jellegzetes egyéni szimbólumalkotáson túl megfigyelhető az ősi ikonikus jelképek felelevenítése, csakúgy, mint a legkülönbözőbb kultúrák jelképeinek használata.” (*Weöres Sándor* az előbbire, míg *Ady Endre* az utóbbira jellegzetes példa.)

Különösen a művészi szimbólumok születésénél érdemes megjegyezni, hogy létük sok esetben a véletlennek köszönhető, tehát az a bizonyos többletjelentés, ami egy alkotást egyben szimbólummá is tehet, az alkotó szándékától függetlenül keletkezik. A szimbolizmus mint művészeti irányzat azonban tudatosan hozza létre és használja (az ezoterikus) szimbólumokat. *Forgács Iván* tanulmánya a filmművészet szimbolizmusával foglalkozik. A film legalapvetőbb sajátossága, hogy valóságélményt tud teremteni, így szimbolizmusának is realista gyökerekből kell táplálkoznia. A szerző utal *Szabó István Apa* című filmjének egyik epizódjára, hol a budapestiek a háború után sínre tesznek egy felborult villamost, majd egyre nagyobb tömbben összegyűlve, végigtolják a városon. A szimbolista filmes törekvés itt jól tetten érhető: „A külsőben rálelni a belsőre, realiztikus világgá formálni elvont tartalmakat”. Az elvont tartalmak lehetnek emelkedett érzelmek, fennkölt elvonatkoztatások (a villamost toló emberek látványa szolidaritást, történelmi újrakezdést, közösségiséget sugall), létértelmezések, vagy akár a kollektív tudattalanban lakozó félelemre építő rémtörténetek.

A jelképek kialakulása után érdemes szót ejteni a működésükről, társadalmi hatásukról. „A kultúra az ember által létrehozott és használt jelrendszerek összessége” – írja tanulmányában *Voigt Vilmos*. A szimbólumrendszerek mássága, szembenállása alkot egy-egy konkrét kultúrát. A kultúra jelrendszerei dinamikusak, így a köztük és a kultúrák között levő viszony állandóan változik. A kultúrát felépítő szimbólumrendszerek közül a nyelv az, mely minden más szimbólumrendszer, mint a házassági szabályok, a gazdasági kapcsolatok, a tudomány, a vallás (*Lévi-Strauss*) alapja. Így nem meglepő, hogy a társadalmi lét mellett a nyelvi kreativitásban mutatkozott meg leginkább a jelképek hatása.

Sokan állítják, hogy a szimbólum az egyéni cselekvés segítője. *Péley Bernadette* serdülőkori beavatási rítusokról szóló írásában érinti az emberiség folytonosságát biztosító kulturális tapasztalatok elsajátításának kérdését. Szerinte a gyermek életében a játék az a tér (kezdetben anya és gyermek között), ahol kifejlődik a szimbólumhasználat, melynek a gyermek segítségével megismeri a világot, és kifejezi a maga világát is. Serdülőkorban az individualizáció második szakaszában az új egység megteremtéséhez és átéléséhez, az egyéni és kulturális tapasztalatokba ágyazott szimbólumok és cselekvések nagy segítséget nyújtanak.

László János a szociológia szociálpszichológiai irányzatait ismertetve mutatja be, hogy a cselekvő hogyan tulajdonít jelentést a dolgoknak és eseményeknek. Az elméletekből leszűrhető, hogy a viselkedés jelentésének nagyfokú társadalmi-kulturális kötöttsége van, ami azonban nem jelenti azt, hogy egy társadalmon belül mindenki azonos módon értelmezné ugyanazt a viselkedést. „A jelentés-attribúció újabb modelljei arra világítanak rá, hogy az ok-következmény típusú jelentéstulajdonításnak is szükségképpen támaszkodnia kell a viselkedésre, a cselekvőre és a helyzetre vonatkozó eszköz-cél típusú ismeretrepresentációkra.”

Karácsony András a szimbólumról mint tudásszociológiai problémáról értekezik. A szimbólumokat meghatározott tartalmakat képviselő, tradíciók által közvetített, szabadon alkotott jeleknek tekinti. Megfogalmazása szerint „a feladatok előtt álló ember nem magukkal a dolgokkal, hanem azok jelképes helyettesítőivel próbálkozik.” Így az egyéni cselekvésnek nemcsak hogy segítője, hanem feltétele is a szimbólum.

Mások a szimbólumoknak a csoport- és társadalmi működések szabályozásában játszott szerepét emelik ki. *Csányi Vilmos* a csoporttársadalmakból a tömegtársadalmakba való átmenetben érzékelteti az etológiai tényezők és az ideák (szimbólumok) viszonyának megváltozását. Míg a csoporttársadalmakban a csoportok alakításával, fennmaradásával kapcsolatos etológiai tényezők és az ideák egy irányba hatottak, addig a tömegtársadalmak csoportjaiban szinte teljes egészében az ideák veszik át az irányító szerepet. A csoporttársadalom ideáinak fennmaradását a szocializáció és a tradíció tette le-

hetővé. A tömegtársadalomban a propaganda, az ideológia az ideák fennmaradásának lényeges szervező eszköze.

Kiss Balázs a kérdéshez kapcsolódva – *Michel Foucault* nyomán – a hatalom kérdésének oldaláról vizsgálja a szimbólumok szerepét. „A modern hatalom igazi megjelenési formája nem a kivégzés vagy a díszszemle, hanem az, amikor nem jelenik meg, amikor alig felfedezhető, amikor belülről vezérel, beépül a rendszerekbe...” A hatalom egyik legfontosabb eszköze a normaállítás, mely minden tevékenységgel s életszférével kapcsolatban létrejön. A nem modern társadalmakban viszont a diskurzusok, a szövegek teremtik, illetve töltik fel tartalommal, értelmezik át a jelképeket.

A szimbólumoknak a megismerésben betöltött egyik szerepe, hogy utalnak valamire. Az etnikai szimbólumok esetében a valamiképpen kívülálló esztétikai töltetű nosztalgiaja, azonosulási vágya ez a rámutató, utaló gesztus, ahogy az a különböző népies mozgalmakban, a népi motívumok művészeti felhasználásában vagy akár a „folklórban” is megfigyelhető. (*Voigt Vilmos: E pluribus unum. Etnikus szimbólumok létrehozása a folklórban.*) *Pierre Bourdieu* a szimbólumoknak a pozíciók, viszonylatok, attitűdök tükrözésében tulajdonít sajátos szerepet. Ugyanis az, hogy mi válik szimbolikussá, az egy szimbolikus harcban dől el, amely a legitim megnevezés monopóliumának megszerzéséért folyik. A harcban nyelvi habitusok csapnak össze, amelyek a tulajdonságok és a birtoklás különbözőségét, azaz a tőkét és a társadalmi hatalmat jelképezik. *Heller Mária* és *Rényi Ágnes* a *Bourdieu*-i elméletet konkretizálva, az új magyar nyilvánosságban folyó szimbolikus harcról tudósít.

A jelképnek a megismerés szempontjából van egy harmadik szerepe is: megjelenít valamit. Például konkrét tárgyias megjelenést ad valamely elvont jelenségnek. A templom-kérdéskörbe tartozó írások témája a transzcendens anyagivá válása, azaz azoknak a szimbólumoknak és képeknek a vizsgálata, melyek a transzcendens világot jelenítik meg, vagy utalnak rá. *Kamarás István* kutatásában különböző vallású és különböző életkorú fiatalok istenképeit hasonlítja össze. Az életkori sajátosságok leginkább abban állnak, hogy a megkérdezettek a képek, a tulajdonságok és a fogalmak milyen arányával képesek jellemezni Istent. Az istenképek azonban vallásonként is eltérnek egymástól, a legnagyobb eltérést természetesen, mégis az egyéni, személyes megközelítések jelentik. A szerző feltételezi és kutatásának eredményeivel alátámasztja, hogy az Istenről alkotott kép nem elszigetelten él bennünk, hanem szoros kapcsolatban áll emberképünkkel is. A kérdés csak az, hogy az istenkép határozza-e meg az emberképet vagy fordítva, esetleg mindkettő jellemző a személyiségre, és annak párhuzamos jelenségei.

S. Nagy Katalin tanulmányában a templom minden külső és belső elemével látható, tapintható, térben s vizuálisan átélhető megtestesítője a Szentírásnak. A vallási kultusz szimbolizmusa a szent jelekben – és természeti elemekben – mint víz, tűz, gyertyák, olaj, tömjén – ölt formát (*Gecse Gusztáv*). *Erős Ferenc* a szimbólumok identitásképző szerepét emeli ki. Ezt a meghatározást azért tartja fontosnak, mert a társadalmi identitás kifejezésére az emberek mindig is jelképeket használtak. Hiszen az egyes csoportokat, illetve embereket éppen a gazdag és differenciált szimbólumhasználat teszi egymástól jól megkülönböztethetővé.

A szimbólumok genezise és működése mellett többen próbálkoztak azok osztályozásával. Mivel a tudományos köztudatban a jelképek kialakulásáról és alkotóelemeinek rendszeréről is sokféle vélekedés él, így az osztályozásukra is csak kísérletként tekinthetünk. Akik a jelképek osztályozására vállalkoznak, egy idő után kénytelenek megállapítani, hogy szimbolikus lehet „a) bármiféle jel, b) bármilyen tárgy, c) bármilyen alak, forma d) bármilyen szín, e) bármilyen irány, f) méret, g) mennyiség, h) bármiféle időegység, i) bármiféle hang és hangviszony, j) a ritmus, k) a gesztus, mimika, l) a szó, m) bármilyen cselekvés, n) bármilyen szituáció, o) bármilyen szerkezet, struktúra, p) bármilyen egész, r) bárki és egyáltalán bármi, ami létezik a világon.”

Talán nagyobb sikerrel járnak azok, akik bizonyos szimbólumok – a képek és képzetek, a középkor szimbólumrendszere stb. – osztályozására vállalkoznak. Egyetlen osztályozási kísérletet sem tarthatunk értelmetlennek, mert a szimbólumszótárak – beleértve a most készülő első magyar nyelvű jelképszótárt is – címszavai, szempontjai ezek közül kerülnek ki.

Jelképek erdején át visz az ember útja. A szóban forgó tanulmánykötet abban segít, hogy ezt az erdőt, ha lehet, jobban megismerjük.

„Jelbeszéd az életünk” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Szerk: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor. Osisis – Századvég, Budapest, 1995. 620 p.

ZATYKÓ JUDIT

Két könyv

Madárzsoké – Tandori Dezső: A dal változásai

Tandori Dezső 1994 márciusában előadásokat tartott az ELTE Bölcsészettudományi Karán. A szimpozion szerkesztett szövegváltozata egyrészt visszaemlékezés az előadások gondolatiságára; ugyanakkor kiegészíti – és egyben értelmezi is – az improvizatív jellegű, kalandozó költészettörténeti utalások szövedékét.

Tandori szuggesztív előadásmódja, metaforákban és nyelvjátékokban gazdag stílusa egy olyan sajátságosságra vezethető vissza, mely a következőképpen artikulálódik az önreflexió során: „...úgy gondoltam, továbbra sem kell hinnem (ha egyszer nem hiszek!) az írói elolvasósi üdvözítő mivoltában. tehát performer produkcióvá kell tenni kicsit a dolgot etc.” Ebből következik az is, hogy a zárt, „feszés” logikával szemben inkább de-centrált és – a dialóguselv értelmében – folyamatosan átrendeződő beszédtechnika jellemzi a szerző mellérendeléseinek irodalomra vonatkozó – igen széleskörű és filológiai- ilag pontos – állításáradatát.

A kötet előadás-értelmezései a dalforma alakváltozatait és konkretizálódásait kísérik nyomon a 19. és 20. századi magyar költészet kontextusában; tehát egyetlen műfaj alakulástörténetén keresztül láttatják a hagyomány azon szerkezetét, mely Tandori lírai alkotásainak kérdésirányaiban tapasztalható meg. Az így felnyíló esztétikai univerzumban lényeges szerepet tölt be *Petőfi* és *Arany* „dalmániája”, *Szép Ernő* melodikus hangvételi verselése – amit Tandori a 20. század legjelentősebb teljesítményei közé sorol –, *Pilinszky* „kivédett tragikum”,-felfogása – mint a koncepció egyik kiindulópontja –, *Weöres Sándor* „minuciózus kidolgozású” dallamkészlete és Tandori karinthys attitűd-zsonglőr-ködése. Az irodalmi diszkurzusnyelvek interpretációja mellett (persze) kellő hangsúlyt kap az az elméleti háttér is, mely egyáltalán lehetővé tette Tandori számára az efféle konstrukciók megalkotását – *Nemes Nagy Ágnes*, *Ottlik Géza* és *Mészöly Miklós* instrukcióinak elsajátítása és egyúttal tovább gondolása jelzi ennek hátterét. De emellett produktív az a tény is, hogy az előadott szerző többször utal például *Wittgenstein* nyelvfilozófiájának szubjektum-felfogására – a kimondhatatlanba „átlógó” ego „hasadt” én-képzetére: „...szubjektumunk sosem vlaós, mindig határérték, sőt, határ (...) legalább kettős elemű” –, és *Horváth Iván* generatív szempontú verstan-modelljére. Tegyük mindjárt hozzá: a praxissal foglalkozó költő számára nélkülözhetetlen utalástöbblet érdekében. És pozitív az is, hogy Tandori szerint ez az egész dal-ügy nem választható el világirodalmi vonatkozásaitól – *Burns*, *Blake*, *Lenau*, *Heine* stb. inspiratív jelenlététől.

Közelebbről szemlélve a kötet szövegalkotásának ismérveit, érdemes utalni arra, hogy a költészettörténeti érdeklődés milyen jelnyelvi horizontban valósul meg. Érdekes például az, ahogy tandori metaforái megteremtik az előadások és a róluk való veszéd belső összefüggéseit. A dal műfajának tárgyalását az önreflexív elmélkedés során madár-metaforák teszik „közölhetővé”: „Természetesen oly maximalizmus jegyében írom